

ЖАНРОВА ПРИРОДА ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

Розглядаються твори Олени Пчілки, написані для дорослої та дитячої аудиторії. З'ясовується їх жанрова своєрідність.

Ключові слова: жанр, комедія, драма.

Художня спадщина Олени Пчілки досить довгий час не популяризувалася, великий масив її доробку залишається в рукописах. Тому актуальність пропонованого дослідження зумовлена потребою розширення відомостей про творчість письменниці, зокрема її драматургію.

З'ясування жанрової приналежності драматичних творів Олени Пчілки є метою розвідки. Завдання – окреслити жанрову палітру п'єс, призначених для дорослих та дітей.

Твори для дорослих представлені драмами й комедіями. В основі драми «Отрута» (без вказівки на дату написання – твір залишився незавершеним) лежить показ моральної деградації особистості під впливом несприятливого оточення. Протагоністка твору Юлія Павлівна, живучи в середовищі чиновників, які цураються свого національного коріння, «привичаїлася здавлювати свої почуття» і поступово стала однією з них.

Драма «Злочинниця» (1888), яка загубилася в цензурі, показує формування у народному середовищі «пропащої сили». Олена Пчілка, ґрунтуючись на матеріалі одного судового процесу, «виявила аналітичний підхід до людської долі, розкрила соціальні причини вчиненого злочину» [2, 53]. «Злочинниця» належить до творів, у яких «акценти нерідко переносяться на почуттєво-емоційний бік соціальних досліджень» [3, 78].

Хвилювала письменницю й історична тематика – про це свідчать збережені плани п'єс «Козацька шинкарка» та «Мазепина мила». Уже у плані «Мазепиної милої» заявлено мелодраматизм майбутніх ситуацій: «Ему доказують, що Настя з паном полигалась. [...] Він її забива. Коли упав, – себе забив» [4, 1].

У художню тканину п'єси авторка планувала ввести пісню «Заболіло тіло», яка мала передати сум Мазепи за Мотрею.

До комедійного жанру належить одноактний побутовий жарт «Суджена, не огуджена!» (1881), котрий авторка трактувала як водевіль. У його основу покладено анекдотичну ситуацію (прийняття одного замість іншого), яка й породжує колізії та перипетії п'єси:

Перепелиця. Матінко! Так це він думає на Варочку, що то моя жінка... [12, 245].

Цю комедію критики розглядають у контексті таких творів, як «Перехитрили, або Пошились у дурні», «Джигун», «Вій» М. Кропивницького, «Журавель в небі», «По вусам текло, а в рот не попало», «Переполох» О. Кониського, «Голодному й опеньки – м'ясо» І. Нечуя-Левицького, «Аргонавти», «На добродійні цілі», «Соколики», «Торгівля жемчугами» Г. Цеглинського, «Золотий мопс» С. Воробкевича, «На іменинах» Т. Сулими [3, 167].

Як комедійку-жарт подавала Олена Пчілка п'єсу «Марища на Водохрещі, або Бродяча почка» (1889). Матеріал цього твору «виводив персонажів на такий гостро соціальний конфлікт, якого боялася не тільки цензура, а й, напевне, сама письменниця», – припускає А. Козлов, пояснюючи, чому твір залишився незавершеним [3, 174].

Тема комедії «Світова річ» (1884) – традиційна для української літератури: кохання бідної міщанської дівчини і панича. Ця особистісна лінія ускладнена соціальною проблематикою: у безборонних матері та дочки погрожують забрати частину їхнього дворища. Позбавити їх цієї небезпеки під силу трьом героям: паничу та двом чиновникам, один із яких зображений у світлих тонах, інший – навпаки. Відповідно до цих трьох чоловічих персонажів текст твору розпадається на епізоди, які розкривають стосунки головної героїні Саші з паничем Тамалієм, із думським секретарем Павлушенком та зі студентом Голубом (чи його другом Стасенком). Проте, традиційно, панич не зовсім надається на роль захисника (подається можливість реалізації моделі «жінка-покритка»). Тамалій, зустрічаючись із дівчиною, освідчується їй:

Тамалій. [...] Ви довели мене до того, що я закохався в вас... [11, 430].

Але, на відміну від героїв драм М. Старицького «Не судилось» та М. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (у яких зображено подібну ситуацію), панич навіть не думає про одруження з нерівнею, а пропонує їй роль коханки.

Героїня, яка усвідомила справжню суть свого коханого, у розпачі зважується на продаж – на одруження із Павлущенком, який у межах містечка відчуває себе всесильним:

Павлущенко. Хо-хо-хо! Одріжем, одріжем! Або, може, городської землі сюди приріжем! Однаково пустує шматок [11, 432].

Так актуалізується традиційна комедійна ситуація, розроблена у «Наталці-Полтавці» І. Котляревського (купівля старим молоді) та «Сватанні на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (купівля багатим бідної). Оксюморон «старий-молодий» Олена Пчілка розгортає у такій ситуації: на сватанні наречений, який вже у літах, має виступити в ролі молодого:

Мар'я (сама). [...] Далєбі, добре було б, якби Павлущенко посватав. Жили б, як у Бога за дверми! Ну, старий, – правда, що старий [...] Ну, а поки що треба йти для молодого пироги ліпити!.. [11, 416].

Згідно з законами комедійного жанру весілля не відбувається. У п'єсах українських драматургів це зумовлено зовнішнім фактором – втручанням другорядного персонажа: Миколи у «Наталці Полтавці», Скорика у «Сватанні на Гончарівці», Домахи у «Світовій речі». Домаха – фактична дружина Павлуценка (обігрується мотив із «Назара Стодоли» Т. Шевченка) – руйнує цей мезальянс.

Здавалося б, епізоди із Павлущенком є центральними у творі, про що свідчить і назва п'єси, яка вказує на розповсюдженість подібних компромісів. Його можливість проговорюється уже на початку твору:

Мар'я. [...] Інші любляться, та розходяться, а інші йдуть не люблячи, та поживуть, звикнуться, – і нічогосінько! Світова річ!.. [11, 390].

В одному з кінцевих епізодів поняттям «світова річ» пояснюють наявність коханки. Ці слова звучать цинічно, що й відповідає природі вчинку, який вони означають:

Богуш. Тут немає нічого соромного; се світова річ! [11, 494].

Тобто стосовно героїні світовою (звичайною) річчю стало б як її одруження з далекою їй людиною, так і подружжя зрада майбутньому чоловікові. Але від повного фіаско (якого не передбачає комедійний твір) героїню рятує закоханий у неї лицар (її рівня), який згоден офірувати їй навіть своє життя. Таким щасливим фіналом завершується п'єса, сповнена комічних ситуацій вибору нареченого, який би вирішив економічні проблеми (на цьому, як і в «Наталці Полтавці» І. Котляревського, наполягає мати).

Отже, Олена Пчілка розробляє традиційну для української літератури тему кохання бідної дівчини до панича. Героїня письменниці уже не селянка, а міщанка, твір не завершується її загибеллю, хоча вона й була недалеко від того, зважившись на продаж себе. Саша використовує можливість, яку мали, але не реалізували і протагоністки М. Старицького та М. Кропивницького – шлюб із рівнею (Дмитром Ковбанем – «Не судилось», Степаном Кугутом – «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»).

У п'єсах М. Старицького, М. Кропивницького, Олени Пчілки виведено постаті інтелігентів-народників: Павла Чубаня, Володимира Горнова, студента Стасенка. Проте персонаж п'єси Олени Пчілки показаний не стільки у дії, скільки в готовності до її звершення: він обговорює можливість постановки української п'єси, дещо патетично закликає до просвіти міщан.

Народницькі ідеали плекає і героїня «Світової речі», в образі якої «пізнаємо деякі риси „нових жінок“, зображених письменницею в повісті „Товаришки“ [14, 22]. Зважуючись на одруження з Павлущенком, вона тішиться утопією, яку не реалізувала Юлія Павлівна – героїня драми «Отрута»:

Саша. [...] У мене ж думка не тільки самій не зійти з людської стежки, а навіть і чоловіка свого зробити людиною.

Стасенко (встає). Вашого чоловіка? Ну, се тяжке завдання!.. Сього вже ваша краса не зробить! Невже ви заміряєтесь перемінити увесь той ґрунт, на якому виріс ваш наречений і проізростає, аки пишний цвіт? Ох, Олександро Михайлівно, коли б хоч Бог дав, щоб вас отой ґрунт не засмоктав» [11, 481].

Подібність п'єс М. Старицького, М. Кропивницького, Олени Пчілки пояснюється і тим, що вони написані в один час: «Не судилось» (розпочата в 1873 році й завершена в 1891-му), «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (1882), «Світова річ» (1884).

Аналізуючи п'єсу «Не судилось», М. Костомаров зазначав, що в її основі лежить захоплення народністю, яке спонукало молодих інтелігентних людей зближуватися з простолюдом. Дослідник зауважив два різні результати такого захоплення: переможний, який реалізовувався в етнографічних, історичних, філологічних працях, та неуспішний, коли людина зрікалася своїх прагнень під впливом протидії життєвим обставинам [5, 457].

У «Світовій речі» Олена Пчілка зобразила саме таке явище. Тому, очевидно, п'єсу можна трактувати і як комедію, і як драму. У творі наявна контамінація двох тематичних пластів, в одному з яких зображено процес зародження народницького руху (репрезентують Стасенко, Голуб, Саша) та супротив йому (Тамалій), в іншому – анекдотичний епізод про невдалу спробу одруження літнього чоловіка на молодій дівчині. Саме цей комедійний мотив і акцентується у п'єсі. Виходячи з цього, «Світову річ» можна назвати самостійним твором. І хоча вона була створена за мотивами п'єси О. Островського «Бідна наречена», авторка «в процесі написання далеко відійшла від першотвору» [14, 21].

П'єси «Суджена – не огуджена», «Світова річ» бачили світло театральних рамп. «Світова річ» була у репертуарі театральних труп з 1884 року, зокрема трупи М. Кропивницького [6, 198].

Для аматорського дитячого театру, який Олена Пчілка організувала в Зеленому Гаї – околиці рідного Гадяча, вона створила сім п'єс: «Весняний ранок Тарасовий», «Кобзареві діти» (1920), «Дві чарівниці» (1919), «Різдвяна байка» (1919), «Щасливий день Тараса Кравченка» (1920), «Сон-мрія, або Казка Зеленого Гаю» (1919), «Небезпечний спів і скарб».

У листі до онука Михайла Кривинюка вона зауважує, що своїми п'єсами ліквідувала прогалини в репертуарі дитячого театру: «На такі твори тільки великий попит. Бо грать хочать, а п'єс – нема! А бабуня – понаписувала (отут, у холоді!)». І тепер «їх грають діти, тутешні школярі й дівчатка, на сцені» [4, 1].

Дитячий театр Олени Пчілки не вирізняється розмаїтістю жанрових форм: представлені оперета та одноактні п'єси.

П'єсу «Дві чарівниці» й у чорновому її варіанті, й у листі до внука авторка називає оперетою. Оперета – маленька опера – «музично-сценічне дійство розважального характеру» [17, 127]. Опера – синтетичний жанр, який містить елементи драматичного театру, вокальної та інструментальної музики, живопису, пластики. Національні школи оперного мистецтва розвивалися саме в ХІХ столітті. На Україні в цей період з'явилися опери М. Лисенка (продовжив започатковане С. Гулаком-Артемівським), лібрето до яких писав М. Старицький. Олена Пчілка у «Двох чарівницях» поєднала у собі талант і лібретиста, і композитора: «мелодії деякі народні, а більшість – моєї композиції (!) А що ж ви думаєте!» – повідомляла вона онука [7, 1].

У п'єсі Олени Пчілки задіяні як сольні номери («Спів Землі», «Спів Діда Мороза», «Спів Морозенка», «Спів Микити»), так і хор («Хор хлопців і дівчат») [7, 1]. Отже, текстам твору притаманне поєднання розмовних і вокальних сцен.

У становленні опери «на різних етапах суттєву роль зіграли народні ігри, обряди, святкування» [1, 4]. У текст п'єси Олена Пчілка ввела замовляння:

Топчу, топчу ряст, ряст.
А йому рад, рад,
Дай, Боже, діждати
Й на той рік топтати! [7, 10].

Представлено також обряди (випускання на Благовіщення пташок), звичаї та прикмети:

Не зву тебе «журавликом»,
Щоб я не журився, –
Назву тебе «веселиком»,
Щоб я веселився [7, 8].

Олена Пчілка подає й іншу назву твору – «Зима й Весна», таким чином, у заголовок винесено імена головних персонажів, які протистоять один одному.

«Дві чарівниці» можна трактувати як драму-феєрію. Твори такої жанрової приналежності (драми-феєрії, драми-казки, драми-опери) почали з'являтися на рубежі століть [3, 70]. Переплетення реального й казкового зумовлено введенням у текст антропоморфних персонажів: Зими, Весни, Діда Мороза, Морозенка, Променів та ін.

У п'єсі наявний потужний комедійний струмінь, весела словесна гра. Так, взоруючи на І. Котляревського, який створив «справжні сюїти на теми їжі, питва, зброї, зброї тощо» [15, 27], письменниця подає цілу низку назв страв: окіст, драгли, товченики, лепетуха, варенуха, пундики, потапці, вергунці, обвагранки, марципани і т. ін. [7, 9]. Інший список назв подано у реченні: «Дід Мороз сидів, а біля його все статечне товариство: пан Іній, Заморозок, Приморозок, Шерінь, та всі холодні вітри: Північний, – мовляли запорожці, – Москаль, той, що з Московщини дме; Боровій... [7, 9].

Наявність у п'єсі комедійного елемента наближає її як до італійської опери-буф («первісно двочастинні комедійні інтермедії з нескладним сюжетом і мінімальною кількістю дійових осіб» [1, 10]), так і до французької комічної опери, «у якій героями виявлялися представники соціальних низів» [1, 11].

Зимова тематика продовжується і в одноактному дійстві «Різдвяна байка». В її основі – казковий сюжет про винагороду добродійності. У п'єсі, як і в народній казці, простежується процес становлення людини як особистості, але в ній не проведена притаманна казці боротьба протагоніста з силами, які заважають гармонійному розвитку особистості. Заявлене на початку твору протистояння мачуха–пасербиця у п'єсі не розвивається, акцент переноситься на братерсько-сестринські стосунки. Домінування розповіді над дією послаблюється введенням у художню структуру твору великої кількості етнографічного матеріалу: «зложила і колядки дібрала – Олена Пчілка», – зазначила авторка [10, 1].

Епічність характеризує і дійство «Щасливий день Тараса Кравченка». Зимова пора окреслює художній час і цього твору. У п'єсі проговорюється звичаєве правило українців: «[...] і вже здавен такий звичай завівся, що наші хлопці ходять на Новий рік по домівках своєї округи поздоровляти господарів, а при тім подають вірші, котрі умисне komponуються і друкуються на аркушиках» [13, 12]. Відчуті себе спадкоємцем вільнолюбного, мужнього народу допомагає і знання історичних відомостей (у художню структуру твору введено інший текст – розповідь про Берестецьку подію).

Кульмінацію п'єси становить сцена, у якій признається поетичний хист Тараса Кравченка і висловлюється надія на його творче майбутнє. Талановитого Тараса – людину, котра розвиває звичаї свого народу, вивчає його історію, заохочують до писання вже хоча б тому, що він – тезко Кобзаря.

«Різдвяна байка» та «Щасливий день Тараса Кравченка» письменниця означила як драматичні дійства. Первісне значення терміна «дійство» – давні культові обряди (свята, урочистості), які супроводжувалися простими формами танцю, співу, музики. Побутували у XVI–XVII століттях, відродилися в часи Французької революції та в перші роки після жовтневого перевороту [16, 345]. «Дійствами» чи «святковими сценічними видовищами», «святковими сценічними містеріями» називав свої твори Р. Вагнер [1, 5].

В основі п'єс Олени Пчілки – відчуття щастя, яке переживають протагоністи. Дія обох творів відбувається на Різдвяні свята. Цими факторами, очевидно, і пояснюється жанрове визначення «дійство», адже, наприклад, п'єсу «Кобзареві діти», у якій подані контрастні картини, письменниця позначила як «драматичний твір». Отже, можемо припустити, що Олена Пчілка відроджувала жанр дійства чи започатковувала жанр літературного дійства.

Матеріалом для п'єси «Кобзареві діти» послужили твори з «Кобзаря» Т. Шевченка. Цю п'єсу можна означити як центон – вона складена з уривків з «Наймички», «Катерини», «Перебенді», «Мені тринадцятий минало», «У неділю на соломі». Тобто

дiбрано елементи з тих текстiв, якi розкривають долю дитини. «Кобзаревi дiти» побудовано на паралелiзми: подано образи дiтей, якi зростають у родинному колi, та тих, котрi позбавленi батькiвськoю турботи й ласки.

Першу частину можемо означити як iдилiчну: подано алюзiю з «Наймички», в обох творах дiя вiдбувається на хуторi старого Трохима, дiд няньчить онука й онуку Яринку, чекає на повернення Ганни:

Дiд. [...] Мовби вона не наймичка, а своя рiдна!» [8, 4].

У цих епiзодах розкривається життя дитини в традицiйнiй українськiй родинi. Так, старенький дiдусь ознайомлює онука з християнськими чеснотами:

Дiд. [...] Чi ти пак умiєш чолом давать? Як не вмiєш, то ось я тебе навчу... Оце як прийдеш, то ти скажи: «Христос воскрес, Тату!». Хрещений батько скаже: «Воiстину воскрес!». А ти тодi вiзьми батькову руку та вдар своєю рукою, – неначе-б то чолом б'єш, а потiм поцiлуєш у руку. От батько й бачитиме, що ти чемний хлопець!» [8, 2].

Друга частина контрастна першiй – зображено образи нездолених малих сирiт. Письменниця апелювала до поезiй «Перебендя», «Менi тринадцятий минало», «У недiлю на соломi», поеми «Катерина».

Отже, вiдбувається дiалог п'єси з сюжетами, мотивами, образами Шевченкового «Кобзаря».

Твори Олени Пчiлки, адресованi малому глядачевi, вирiшено у доступнiй дiтям формi. Вони подають зразки патрiотичного (нацiонального) та морального виховання. Драматична творчiсть Олени Пчiлки, призначена дорослому й дитячому адресатовi, багатогранна як тематично, так i жанрово. Вивчення її актуальнiе.

Лiтература

1. Гозенпуд А. А. Из истории оперы / А. А. Гозенпуд // Краткий оперный словарь. – К. : Муз. Україна, 1989. – С. 4–27.

2. Дрофань Л. «І правду й боротьбу благословити» (До 150-річчя від дня народження Олени Пчілки) / Л. Дрофань // Дивослово. – 1999. – № 6. – С. 50–54.

3. Козлов А. В. Українська дожовтнева драматургія. Еволюція жанрів : навч. посіб. / А. В. Козлов. – К. : Вища шк., 1991. – 200 с.

4. Косач О. П. (Олена Пчілка). Лист до Кривинюка Михайла (онука). 12. 04. 1920 // Відділ рукописних фондів і текстології Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ), фонд 28, од. зб. 510, 1 арк.

5. Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Н. И. Петров. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. – 479 с.

6. Пилипчик Р. Я. Український театр / Р. Я. Пилипчук // Історія української культури : у 5 т. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 285–417.

7. Пчілка О. Дві чарівниці // ІЛ, фонд 28, од. зб. 100, 35 арк.

8. Пчілка О. Кобзареві діти // ІЛ, фонд 28, од. зб. 110, 35 арк.

9. Пчілка О. Мазепина мила // ІЛ, фонд 28, од. зб. 112, 2 арк.

10. Пчілка О. Різдвяна байка // ІЛ, фонд 28, од. зб. 117, 31 арк.

11. Пчілка Олена. Світова річ // Пчілка Олена. Твори. – К. : Дніпро, 1988. – С. 387–496.

12. Пчілка Олена. Суджена – не огуджена // Пчілка Олена. Твори. – К. : Дніпро, 1971. – С. 235–274.

13. Пчілка О. Щасливий день Тараса Кравченка // ІЛ, фонд 28, од. зб. 100.

14. Шабліовський Є. Олена Пчілка / Є. Шабліовський, О. Ставицький // Пчілка Олена. Твори. – К. : Дніпро, 1971. – С. 3–26.

15. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 80 с.

16. Шнеер А. Я. Действо / А. Я. Шнеер // Театральная энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1963. – Т. 2. – С. 345.

17. Юцевич Ю. Ю. Словарь музыкальных терминов / Ю. Ю. Юцевич. – К. : Муз. Україна, 1988. – 263 с.

Школа В. Жанровая природа драматических произведений Олены Пчилки.

Рассматриваются произведения Олены Пчилки, написанные для взрослой и детской аудитории. Анализируется их жанровое своеобразие.

Ключевые слова: жанр, комедия, драма.

Shkola V. Features of the Genre in Dramas of Olena Pchilka.

In the article the works of Olena Pchilka, written for children and adults are considered. It's genre peculiarities are analyzed.

Key words: genre, comedy, drama.